

Two Renewers of Faith

**Studies on
Muhammad-i Ghazzālī and Fakhruddīn-i Rāzī**

**by
Nasrollah Pourjavady**

**Preface by
Hermann Landolt**

**Iran University Press
Tehran, 2002**

Preface

The names of the two great Muslim thinkers dealt with in the present work, Abū Ḥāmid al-Ghazālī (or Ghazzālī, 450/1058 - 505/1111) and Fakhr al-Dīn al-Rāzī (or Fakhruddīn-i Rāzī, 543/1148-49 or 544/1149-50 - 606/1210) have been the subject of much myth-making. Both within the Islamic world and among leading Orientalists, the predominant image of Ghazālī is still that of the great champion of "Islamic orthodoxy" fighting against "philosophy," while the theologian Fakhr-i Rāzī, certainly a champion of reason, and ridiculed as such in a famous verse by Rūmī, is frequently labeled as an enemy of the Sufis. It is one of the great merits of Dr. Pourjavady's *Two Renewers of Faith* to produce substantial evidence forcing us to revise such received views considerably, and to recognize clichés for what they really are.

It is a privilege indeed to introduce this impressive collection of studies and texts, most of which were originally published as independent articles in *Ma'ārif* over the past 16 years. Many of these studies are now presented in revised form on the basis of newly found additional evidence, and some are completely new. The book is divided into seven parts comprising twenty-five chapters all in all, with parts One to Five being devoted to various aspects of Ghazālī's legal, mystical and philosophical thought, his originality, as well as the vexed question of the authenticity of some of the works traditionally

ascribed to him, while the remaining two parts (i.e., Six and Seven, or chapters twenty-two to twenty-five) deal with Fakhr-i Rāzī, especially his attitude towards Ghazālī, the Sufis, and the political authorities of his time. All this is supported by extensive original research work in primary sources and a great number of critical editions of little-known or entirely unknown texts, or new improved editions of texts that have been hitherto available in unreliable editions only. Doubtless the most important discovery, discussed in detail in Part Four, is the authentic version (as opposed to the commonly available printed edition) of Ghazālī's *Al-Maḍnūn bihi 'alā ghayri ahlih*, which was found in a precious philosophical anthology copied in 596-7/1199 - 1201 in Marāgha. This anthology is now available as a whole, again thanks to Dr. Pourjavady, in a recent facsimile edition (Tehran: Iran University Press, 2002).

As is well-known, Ghazālī was, among other things, an accomplished legal thinker. He issued *fatwās* on various concrete questions, including some on Sufi theory and practice. Part One of the present work consists of nine such "Sufi *fatwās*" written (with one exception) in Persian, which are edited here, with individual introductions for each, on the basis of MSS Chester Beatty 3682 or Ḥamīdiyya 1447 (*fatwās* # 2 and 3 being found in both these collections). While all these *fatwās* are, of course, of great historical interest, as they give us much information on life in the *khānqāh* (or *khānaqāh*, or *ribāṭ al-sūfiya*) in 5th/11th century Khurāsān, I would draw the reader's attention in particular to # 2 (= chapter two), on the question whether the Covenant alluded to in Qur'an 7:171 (172) implies a "real" preexistence of humans. By taking the position that it does not, Ghazālī in fact comes close to a Mu'tazilite or Avicennian view, in contrast to the great majority of Sufis before and after him, as Pourjavady shows pertinently in his introduction. One might add here that the problem has continued to be of great concern to later religious philosophers such as Mulla Ṣadrā as well.

Part Two again shows Ghazālī as a legal mind, this time with emphasis on his severe, indeed "merciless" (*bī-rahmāna*) attitude towards the so-called "libertines" (*ibāhīya*). It contains a Persian letter on the subject (chapter ten),

which might also be considered a *fatwā*, plus an excellent new edition of the famous *Streitschrift* previously edited by Otto Pretzl (chapter eleven). Unlike this earlier edition, Pourjavady's is based on a critical examination of four different manuscripts, as can be appreciated from its enormous *apparatus criticus*.

With Part Three (chapters twelve to fifteen), we approach Ghazālī the mystic, or rather the celebrated author of mystical works that draw, in fact, heavily on Sufi classics such as Sarrāj, Makkī, Qushayrī and, above all, the as yet little studied Abū Sa'd-i Khargūshī of Naysābūr (d. 406/1015 or 407/1016). The latter's *Tahdhīb al-asrār* must have been used directly by Ghazālī, as Pourjavady demonstrates by adducing a number of edifying stories from the *Ihyā' 'ulūm al-dīn* that reproduce Khargūshī's version almost literally.

Parts Four and Five group a number of articles on doubtful or spurious works, such as the *Rawḍat al-tālibīn* (chapter sixteen), the printed version of *Al-Maḍnūn bihi 'alā ghayri ahlih* (chapters seventeen and eighteen), the *Tuḥfat ul-mulūk* (chapter nineteen), the *Pand-nāma* (chapter twenty), and two other short treatises (chapter twenty-one). As was indicated earlier, the exciting discovery of the authentic *Al-Maḍnūn bihi 'alā ghayri ahlih* in the Marāgha codex leaves little doubt about the spuriousness of the printed version, which appears to be in essence a compilation from bits and pieces of other Ghazālīan works, including parts of another piece also contained in the Marāgha codex. Unlike the printed version, the real *Maḍnūn* lives up to its title, as it were: it is a truly philosophical work much like the *Maqāsid al-falāsifa*, and bears, like the latter, the mark of Ghazālī's concise style and clear understanding of Avicennian metaphysics. To be sure, the printed edition going under the same title is found in numerous manuscripts, the oldest among which (Aya Sofia 4081) dating from 648 AH, that is, some fifty years only after the Marāgha codex, whereas the real *Maḍnūn* has been found until now in only one other codex, which also belongs to the 7th/13th century (i.e., Dānishkada-yi Adabiyāt, now preserved in Kitābkhāna-yi Markazī 90, copied according to two colophons in 695 and 697 AH). But this can only

mean, Pourjavady argues convincingly, that someone wishing to disassociate Ghazālī's name definitely from any truly philosophical leanings tried to replace the original *Madnūn* by compiling a much less philosophical piece of writing under the same title in the first half of the 7th/13th century – and almost succeeded in so doing!

Dr. Pourjavady's major article on "Fakhr-i Rāzī's relation to the Sufi Shaykhs" constitutes by itself Part Six of the present work, or chapter twenty-two. What emerges from this detailed historical study may be summarized as follows (see also *Abstracta Iranica* 10 (1987) 198f.): The allegations found in some Sufi sources to the effect that it was Rāzī's vicious political scheming that was responsible for Majd-i Baghdādī's "death in the Oxus" – a controversial story in itself – and Bahā'-i Walad's supposed expulsion from Khwārazm, have no real basis in fact (on the latter point, see now also Fritz Meier, *Bahā'-i Walad*, Acta Iranica 27, Leiden: Brill, 1989, especially 20-25 and *ZDMG* 141 (1991) 188f.). In fact, Rāzī showed himself rather well-disposed towards Sufism, and evidently received friendly letters from eminent Sufis such as Shihābuddīn 'Umar-i Suhrawardī and Ibn 'Arabī, exhorting the great theologian to complete theory through spiritual practice (the text of Suhrawardī's letter has helpfully been edited as Appendix B. For Ibn 'Arabī, in addition to the letter printed in *Rasā'il Ibn al-'Arabī* and discussed in this article, one could also refer to the *Risālat al-akhlāq* mentioned and summarized by Ibn 'Arabī in *Futūḥāt* chapter 42). A doubt may however be expressed as to whether such Sufi encouragements actually had any concrete effect, as Pourjavady seems inclined to believe. In any case, the often-told story of Rāzī's final "conversion" to Sufism at the hands of Najmuddīn-i Kubrā (on which see Fritz Meier, *Die Fawā'ih al-ḡamāl...*, Wiesbaden: Steiner, 1957, 45f. of the German introduction) is also highly controversial. Appendix A provides a useful new edition of Ḥusayn-i Khwārazmī's version of that story.

Indications of Rāzī's attitude towards Sufism can of course also be found in his great *Tafsīr*, notably in its long section on the "Light-verse," which

contains among other things a summary discussion of Ghazālī's *Mishkāt al-anwār*. Interestingly, a slightly more Sufi-coloured discussion of the same Ghazālīan text, this time in Persian, is also attributed to Rāzī. This text was originally edited with an introduction by Dr. Pourjavady in *Ma'ārif* ii, 2 (1364 AHS) 213-229, which article now constitutes chapter twenty-three in Part Seven of the present work. Together with the *Tafsīr* version, this edition has been one of the major sources for my own "Ghazālī and 'Religionswissenschaft'" (*Asiatische Studien/Études asiatiques* xlv, 1 (1991) 19-72, esp. 64-72).

Perhaps with a smile, Rāzī comes back in the two concluding chapters (twenty-four and twenty-five) as the rational thinker he certainly was: with a short theological treatise in Arabic on God's absolute transcendence, which was probably directed against the Karrāmiya, and an equally short Persian poem on logic, physics and metaphysics, which was written for the elder son of the Khwārazmshāh Takish, Nāṣiruddīn Malikshāh (d. 593/1196-97). As is the rule in this fine volume, both these texts are edited with excellent informative introductions.

Hermann Landolt
Emeritus Professor
McGill University
August, 2002

دو محمد

پژوهشهایی درباره

محمد غزالی و فخر رازی

نصرالله پورجوادی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دیباچه

این کتاب حاصل پژوهشهایی است که نگارنده در طی حدود شانزده سال گذشته به مرور، و به مناسبتهای گوناگون، دربارهٔ پاره‌ای از آثار و آراء و افکار دو تن از شخصیت‌های بزرگ عالم اسلام، یکی ابوحامد محمد غزالی و دیگر فخرالدین رازی، انجام داده است. بیشتر مطالب به نحوی با تصوف ارتباط دارد. میان ابوحامد و امام فخر، که یکی مجدد رأس قرن ششم به شمار آمده است و دیگری مجدد رأس قرن هفتم، مشابهت‌هایی وجود داشته و اگرچه حدود یک قرن فاصله در میان ایشان بوده، ولی امام فخر به آثار غزالی توجه داشته و همواره در آثار خود با دیدهٔ احترام به وی می‌نگریسته است. توجه امام فخر به آثار غزالی را در یکی از رساله‌های کوتاه او که دربارهٔ مشکلاتی است که در احادیث کتاب مشکوٰۃ الانوار غزالی بوده است می‌توان ملاحظه کرد، رساله‌ای که در کتاب حاضر چاپ شده است (باب بیست و سوم).

کتاب حاضر در هفت بخش تنظیم شده است. پنج بخش نخست دربارهٔ ابوحامد غزالی است و بخش شش و هفتم دربارهٔ فخر رازی. بخش اول از نه باب تشکیل شده است و هر باب شامل تصحیح اثر کوتاهی از غزالی است. این آثار به فارسی است، به استثنای یکی که به عربی است. قبل از هر اثر مقدمه‌ای از نگارنده آمده است. بعضی از این مقدمه‌ها بلند است و بعضی کوتاه.

آثار غزالی که جنبهٔ فتوا دارد، و در یکی از نسخه‌های خطی نیز با همین عنوان از آنها یاد شده است، پاسخهای ابوحامد است به پرسشهایی که از وی دربارهٔ بعضی از مسائل تصوف کرده‌اند. لفظ "فتوا" در اینجا با معنایی وسیعتر از معنای متداول به کار رفته است.

دو مجدد

پژوهشهایی دربارهٔ محمد غزالی و فخر رازی

تألیف دکتر نصرالله پورجوادی

مرکز نشر دانشگاهی، تهران

چاپ اول ۱۳۸۱

تعداد ۲۵۰۰

حروفچینی: مرکز نشر دانشگاهی

چاپ و صحافی: مازیار

حق چاپ برای مرکز نشر دانشگاهی محفوظ است

فهرست نویسی پیش از انتشار کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

پورجوادی، نصرالله، ۱۳۲۲-
دو مجدد: پژوهشهایی دربارهٔ محمد غزالی و فخر رازی / نصرالله پورجوادی. -
تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۱.
۶۱۷ص: نمونه. - (مرکز نشر دانشگاهی؛ ۱۰۷۴. فلسفه؛ ۴۲. عرفان؛ ۶)
ISBN: 964-01-1074-4

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

ص. ج. و مقدمه به انگلیسی:

Nasrollah Pourjavady. Two renewers of faith: studies on
Muhammad-i Ghazzālī and Fakhruddīn-i Rāzī.

کتابنامه: ص. [۵۷۷]-۵۸۷؛ همچنین به صورت زیر نویس.

نمایه.

۱. غزالی، محمد بن محمد، ۴۵۰-۵۰۵ق. - نظریه دربارهٔ تصوف. ۲. فخر رازی،

محمد بن عمر، ۵۴۲-۶۰۶ق. - نظریه دربارهٔ تصوف. ۳. تصوف - متون قدیمی تا قرن

۱۴. الف. عنوان.

۲۹۷/۸۹۲

BP۲۷۸/۸/ع۴پ۹

۸۱-۱۸۴۴۵

کتابخانه ملی ایران

غزالی به صادر کردن فتوهای متعدد معروف بوده است و مجموعه‌ای از فتوهای او را که به عربی و درباره مسائل فقهی است چندی پیش در کتابی مستقل به نام فتاوی الامام الغزالی (به تصحیح مصطفی محمود أبو صوی، کوالامبور ۱۹۹۶) چاپ کرده‌اند و نگارنده نیز آن را در نشر دانش (سال ۱۶، ش ۱، ص ۷۸) معرفی کرده است. ولی فتوایی که در اینجا گردآوری شده است با فتوهای کتاب فتاوی الامام الغزالی فرق دارد. فتوهای حاضر در مورد مسائل عملی و نظری تصوف است و غزالی نیز در مقام یک مفتی متشّرع و صوفی این فتواها را صادر کرده است. تعدادی از فتوهای صوفیانه غزالی را من ابتدا در یک نسخه خطی متعلق به کتابخانه جستریتی (شماره ۳۶۸۲) یافتم و آنها را همراه با مقدمه‌هایی در مجله معارف چاپ کردم. بعداً بعضی از همان فتواها را به علاوه چند فتوای دیگر در مجموعه خطی دیگری متعلق به کتابخانه حمیدیّه (شماره ۱۴۴۷) پیدا کردم که در کتاب حاضر از آنها استفاده کرده‌ام. در میان آثاری که در بخش اول درج شده است، بعضی را قبلاً نیز از روی یک نسخه خطی همراه با مقدمه‌هایی چاپ کرده‌ام، و بعضی از آنها اولین بار است که در اینجا به چاپ می‌رسد.

فتوای اول درباره حرام یا حلال بودن سماع صوفیه است. در عصر غزالی سماع صوفیانه یکی از مسائل بحث‌انگیز نزد متشّرعان بود و نویسندگان خراسانی، همچون ابونصر سراج طوسی و ابوسعید خروگوشی و ابو عبدالرحمن سلمی نیشابوری و ابوالقاسم قشیری و علی بن عثمان هجویری، درباره آن سخن گفته بودند. ابوحامد نیز در احیاء علوم الدین به تفصیل درباره سماع سخن گفته، و همان‌طور که در بخش سوم نشان خواهیم داد، در این بحث وی تا حدودی تحت تأثیر سخنان سراج در کتاب اللمع بوده است. غزالی در کیمیای سعادت نیز خلاصه‌ای از مباحث احیاء را در باب سماع به فارسی بیان کرده است. فتوای حاضر که به فارسی است هرچند که از جهاتی شبیه به مطالب کیمیاست، با آن یکی نیست. احتمالاً این فتوا پیش از کیمیای سعادت نوشته شده است. متن این فتوا قبلاً در معارف (دوره هفتم، شماره ۱، فروردین - تیر ۱۳۶۹) از روی یک نسخه خطی تصحیح و چاپ شده است. در چاپ حاضر تغییر قابل ملاحظه‌ای در آن داده نشده است.

فتوای دوم نیز که درباره «عهد الست» است قبلاً در معارف (دوره هفتم، شماره ۲، مرداد - آبان ۱۳۶۹) از روی یک نسخه خطی تصحیح و چاپ شده است، ولی در اینجا از روی دو نسخه تصحیح شده است. مقدمه آن نیز که خود تحقیق نسبتاً مفصّلی است درباره موضوع عهد الست و میناق گسترش داده شده است. ابوحامد به‌خلاف صوفیان دیگر، حتی برادرش احمد، به واقعیت داشتن عالم دُز و عهدی که انسان در ازل با پروردگار بسته است قائل نیست و معتقد است که سخن‌گفتن خداوند با دُزیات به زبان حال است نه قال. من

برای نشان دادن جایگاه تاریخی غزالی در بحث میناق و عهد الست سعی کرده‌ام زمینه و سابقه این بحث را در کلام و تفسیر و تصوف نشان دهم.

فتوای سوم درباره «محبت قدیم و محبت مُحدَث» است. این فتوا نیز قبلاً از روی یک نسخه خطی تصحیح و در دنبال فتوای دوم چاپ شده بود. نسخه خطی دیگری پیدا شد که این اثر در آن به عنوان یک فتوای مستقل آمده بود، و لذا در چاپ حاضر نیز آن را به صورت یک فتوای مستقل آورده‌ام. دو نسخه خطی این اثر با هم مقابله شده و در چاپ حاضر اختلافات آنها ضبط شده است.

فتوای چهارم درباره «اموال خانقاه» است. این فتوا با مقدمه آن به همان صورت که قبلاً در معارف (دوره هشتم، شماره ۱، فروردین - تیر ۱۳۷۰) تصحیح و چاپ شده بود در اینجا آمده است.

فتوای پنجم درباره «استفاده از اموال رباط صوفیه» است. این فتوای عربی نیز که مشابه فتوای قبلی است قبلاً در معارف (دوره دوازدهم، شماره ۳، آذر - اسفند ۱۳۷۴) چاپ شده بود. این فتوا را هم، پس از مقابله آن با مطالب مشابه در احیاء علوم الدین و تصحیح مجدد آن، در این کتاب آورده‌ام.

فتوهای ششم و هفتم و هشتم و نهم همه اولین بار است که از روی یک نسخه خطی تصحیح شده و در اینجا به چاپ رسیده است. مطالب این فتواها را می‌توان بعضاً در رساله «حماقت اهل اباحت» که در بخش دوم آمده است ملاحظه کرد.

بخش دوم مشتمل بر دو اثر از غزالی است که هر دو در انتقاد از اباحتیان نوشته شده است. اثر اول مکتوبی است که قبلاً همراه با مقدمه‌ای در معارف (دوره هشتم، شماره ۱، فروردین - تیر ۱۳۷۰) چاپ شده و در اینجا نیز عیناً به چاپ رسیده است. اثر دوم رساله‌ای است با نام «حماقت اهل اباحت». این اثر را اُتو پرتسل (Otto Pretzl) قبلاً از روی یک نسخه خطی تصحیح و در سال ۱۹۳۳ چاپ کرده بود (*Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie, Heft 7*)، ولی در اینجا از روی چهار نسخه خطی مجدداً تصحیح شده است. رساله «حماقت اهل اباحت» مهمترین اثری است که درباره اباحتیان در قرن پنجم هجری نوشته شده و تحقیقاتی که تاکنون درباره این گروه صورت گرفته است عمدتاً مبتنی بر همین اثر ابوحامد بوده که قبلاً به صورتی مغلوط چاپ شده بوده است.

بخش سوم تحقیق است درباره بعضی از مآخذ صوفیانه غزالی در کتاب احیاء علوم الدین و همچنین کیمیای سعادت. در این بخش عمدتاً سه اثر صوفیانه که غزالی از آنها استفاده کرده بررسی و موارد مشابه میان این آثار و احیاء و کیمیای نشان داده شده است. یکی از مآخذ غزالی قوت القلوب ابوطالب مکی است که قبلاً هم بعضی از محققان درباره تأثیر آن

در احیاء تحقیق کرده‌اند. ولی به تأثیر آثاری چون تهذیب الاسرار ابوسعید خرگوشی و کتاب اللع ابونصر سراج و رساله قشیری در کتاب احیاء کمتر اشاره شده بوده است. در این بخش کوشیده‌ام تا مطالبی را که غزالی از این سه کتاب برگرفته است با مطالب دو کتاب احیاء و کیمیای مقایسه کنم. در میان مآخذی که یاد کردیم از همه مهمتر تهذیب الاسرار خرگوشی است.

بخش چهارم که شامل ابواب ۱۶ و ۱۷ و ۱۸ است درباره جعلی بودن دو اثر عربی منسوب به غزالی است. یکی از آنها کتاب روضة الطالبین است که بارها به نام غزالی چاپ شده است. در باب شانزدهم نگارنده سعی کرده است که مآخذ مؤلف این اثر را شناسایی کند و نشان دهد که این اثر حدود یک قرن پس از غزالی تألیف شده است، توسط شخصی که هویت او هنوز برای ما معلوم نیست. این مقاله قبلاً چاپ نشده است.

باب هفدهم و هجدهم درباره کتاب المضمون به علی غیر اهله از ابوحامد است که در یک مجموعه نفیس خطی پیدا شده است. مجموعه‌ای که اخیراً به کوشش نگارنده با عنوان مجموعه فلسفی مراغه، به صورت فاکسیمیل، به چاپ رسیده است. این سه اثر در واقع جهره فلسفی تفکر غزالی را به ما نشان می‌دهد.

اولین اثر کتابی است به نام المضمون به علی غیر اهله که مطالب آن با بخش الهیات در کتاب مقاصد الفلاسفه مطابقت دارد و لذا کاملاً فلسفی است. و چون این اثر فلسفی است، و بسیاری از طرفداران غزالی نمی‌خواستند که وی به عنوان یک فیلسوف شناخته شود، لذا اثر دیگری به همین نام ساخته و آن را به جای متن اصیل غزالی انتشار داده‌اند. بنابراین، کتاب المضمون در مجموعه فلسفی مراغه نشان می‌دهد که کتابی که با همین عنوان بارها به نام غزالی چاپ شده است اثری است مجعول.

اثر دوم رساله‌ای است به نام «المسائل المضمون بها علی غیر اهلها» که آنهم با بخش طبیعیات کتاب مقاصد مطابقت دارد. و اثر سوم جوابهای غزالی است به پرسشهایی که از او کرده‌اند و معمولاً به نام «المضمون الصغیر» شناخته شده است.

در باب هجدهم مدارک دیگری که نشان می‌دهد کتاب المضمون اصیل همان است که در مجموعه فلسفی مراغه آمده است معرفی شده است. دو باب هفدهم و هجدهم که قبلاً در معارف (دوره هجدهم، شماره ۲، مرداد-آبان سال ۱۳۸۰ و شماره ۳، آذر-اسفند ۱۳۸۰) چاپ شده است در واقع مکمل مقدمه‌هایی است که نگارنده به چاپ کتاب مجموعه فلسفی مراغه نوشته است.

بخش پنجم درباره چهار اثر منسوب به غزالی است. یکی از این آثار رساله بلندی است به نام تحفة الملوک که در نسخه منحصر به فردی که از آن پیدا شده است به غزالی نسبت

داده شده و بعضی از محققان نیز گمان کرده‌اند که این اثر براسستی از غزالی است. در تحقیق که نگارنده کرده و ابتدا در معارف (دوره هفدهم، شماره ۱، فروردین-تیر ۱۳۷۹)، به چاپ رسانده نشان داده است که این اثر از غزالی نیست، ولی نویسنده آن، که شناخته نشده است، به آثار غزالی عنایت داشته است. اصل این اثر مجدداً تصحیح و در اینجا به چاپ رسیده است. تحقیق مزبور و متن رساله باب نوزدهم را تشکیل می‌دهد.

باب بیستم درباره رساله دیگری است به نام پندنامه که بسیار شبیه به نصیحة الملوک غزالی است و تقریباً همه مطالب آن نیز از غزالی است ولی معلوم نیست که تألیف آن نیز از غزالی باشد. در واقع نسخه‌های خطی این اثر همه متأخر است و به نظر می‌رسد که رساله از روی آثار غزالی در حدود قرن دهم تألیف شده باشد. به هر حال، این رساله قبلاً از روی یک نسخه خطی چاپ شده بوده است، ولی در اینجا من سه نسخه خطی را مقابله کرده و متن را از روی آنها تصحیح کرده‌ام.

باب بیست و یکم دو اثر کوتاه است که در یک جنگ خطی نسبتاً کهن به نام بیاض تاج‌الدین احمد وزیر درج شده بوده است و من آنها را در اینجا تصحیح و به صورت حروفی چاپ کرده‌ام. در مورد اصالت یا مجعول بودن این دو اثر نتوانستم حکمی بکنم.

بخش ششم که فقط یک باب است درباره فخر رازی و رابطه او با مشایخ صوفیه بخصوص بهاء‌الدین ولد پدر مولانا جلال‌الدین و نیز مجدالدین بغدادی و نجم‌الدین کبری است. در این باب شواهدی که دال بر روی آوردن امام فخر در اواخر عمر به تصوف بوده است مورد مطالعه قرار گرفته است. هرچند که به نظر می‌رسد که امام فخر مانند غزالی به تصوف روی آورده است، ولی به خلاف او استقامتی در این راه از خود نشان نداده است. این باب قبلاً به صورت مقاله در معارف (دوره سوم، شماره ۱، فروردین-تیر ۱۳۶۵) چاپ شده بوده است. در چاپ حاضر منابع را روزآمد کرده و مطالبی را به متن و حاشیه‌ها افزوده‌ام.

بخش هفتم مشتمل بر بابهای ۲۳ و ۲۴ و ۲۵ است. باب بیست و سوم معرفی اثر کوتاهی است از فخر رازی درباره مسئله تأویلات بعضی از مشکلات احادیث کتاب مشکاة الانوار ابوحامد غزالی. این اثر همراه با مقدمه‌ای که بر آن نوشته‌ام قبلاً در مجله معارف (دوره دوم، شماره ۲، مرداد-آبان ۱۳۶۴) چاپ شده بوده است.

باب بیست و چهارم نیز رساله کوتاهی است به فارسی از امام فخر با عنوان «نقی حیّز و جهت». این رساله را از روی دو نسخه خطی تصحیح کرده‌ام و همراه با مقدمه‌ای آن را در اینجا آورده‌ام. این اثر کوتاه قبلاً از روی یک نسخه خطی تصحیح و چاپ شده بوده است. باب بیست و پنجم منظومه‌ای فلسفی و منطقی است که امام فخر برای ناصرالدین

ملکشاه پسر تکش سروده است. این منظومه که ظاهراً به تقلید از منظومه «اسرارالحکمة» ابوالعباس لوکری سروده شده است قبلاً دوبار به چاپ رسیده بوده است: بار اول از روی یک نسخه خطی پرغلط و ناقص به کوشش مرحوم دانش پژوه در راهنمای کتاب (سال ۱۶، ش ۱۲-۱۰) و بار دوم از روی یک نسخه کامل و صحیح به کوشش نگارنده در معارف (دوره هفدهم، شماره ۳، آذر-اسفند ۱۳۷۹). در اینجا هردو نسخه با هم مقابله شده و متن از نو تصحیح شده است. این منظومه هرچند که از لحاظ منطقی و فلسفی فایده چندانی ندارد، از لحاظ تاریخی درخور توجه است، چه به واسطه همین منظومه است که ما با رابطه امام فخر با یکی از شاهزادگان خوارزمشاهی آشنا می‌شویم.

درباره نسخه‌های خطی‌ای که مورد استفاده قرار گرفته است و همچنین چگونگی تصحیح این آثار در مقدمه‌های هر اثر توضیح داده‌ام و از تکرار آن مطالب در اینجا خودداری می‌کنم. در انتهای کتاب تصاویری از بعضی از صفحات نسخه‌های خطی آثار مختلف از باب نمونه آورده شده است.

در خاتمه از دوستان و همکاران خود که در فراهم آمدن این کتاب مرا یاری کردند تشکر می‌کنم: از آقای پروفیسور هرمان لندولت که خواهش مرا برای نوشتن مقدمه‌ای به زبان انگلیسی اجابت کرده‌اند، از آقایان اسماعیل سعادت و حسین منوچهری که ابوابی از کتاب را خواندند و سهوهای را به من تذکر دادند. از آقایان مجتبی نوری و حسین مشتاق که در کارهای فنی و تنظیم مطالب به من کمک کردند و از خاتم منیره کارگران که با مهارت تمام بخش اعظم این کتاب را با رایانه خود حروفچینی کردند و همچنین خاتم فرزانه شریفی که کار حروفچینی را به اتمام رساندند. والحمدلله اولاً و آخراً.

نصرالله پورجوادی

فهرست

صفحه	عنوان
	بخش اول: فتوهای صوفیانه غزالی
۳	باب اول: اباحه سماع
۳	۱. تحلیل مطالب «فتوا»
۱۰	۲. زمان نگارش «فتوا» و نسبت آن با «کیمیا»
۱۲	۳. چگونگی تصحیح «فتوا»
۱۳	فتوای اول: درباره سماع
۱۹	باب دوم: عهد آلت
۱۹	۱. ابوحامد غزالی و مسئله عالم ذر
۲۱	۲. عقیده عامه اهل سنت
۲۶	۳. در یک تفسیر شیعی
۲۹	۴. سابقه عهد الست در تصوف
	بلی‌گویان و بل‌لاگویان ۳۰؛ تقسیم دوگانه ابوسعید خراز ۳۱؛ زمان میثاق ۳۳؛ نظریه جنید: دو نوع وجود ۳۴؛ تفسیر حلاج ۳۷؛ سخن رویم درباره ذکر پروردگار ۳۸؛ عهد الست و سماع ۳۹؛ میثاق و محبت ۴۰
۴۶	۵. پاسخ دیگران به پرسشهایی که از ابوحامد کرده‌اند
۴۸	۶. عقیده ابوحامد: میثاق و فطرت
	فطرت و میثاق ۴۹
۵۲	۷. محبت ازلی
۵۶	۸. شکست عقیده ابوحامد و پیروزی مذهب محبت

صفحه	عنوان	صفحه	عنوان
۱۳۸	۳. تصحیح مکتوب		سخنان ابوالحسن خرقانی ۵۶؛ عقیده احمد غزالی ۵۷؛ عقیده ابن القضاة ۵۹؛
۱۳۹	مکتوب غزالی درباره اهل اباحه	۶۹	دیدار خدا ۶۱؛ سخنان میبیدی و سمعانی ۶۶
۱۴۶	باب یازدهم: حماقت اهل اباحت	۷۰	۹. نسخه‌های خطی و چگونگی تصحیح فتوی
۱۵۳	رساله در بیان حماقت اهل اباحت	۷۶	فتوای دوم: درباره عهد السنت
۲۱۰	پیوست: صوفیه اباحتی	۷۷	باب سوم: محبت قدیم و محبت مُحدث
	بخش سوم: منابع «احیاء علوم الدین»	۷۹	فتوای سوم: محبت قدیم و محبت مُحدث
۲۱۳	باب دوازدهم: غزالی و مآخذ صوفیانه او	۸۶	باب چهارم: فتوای فارسی درباره شرایط استفاده از اموال خانقاهها
۲۱۸	باب سیزدهم: برگرفته‌های غزالی از «تهذیب الاسرار» خرگوشی	۸۷	چگونگی تصحیح فتوا
۲۲۱	۱. حسن خلق	۹۲	فتوای چهارم: درباره اموال خانقاه
	داستان بندگی ابراهیم ادهم ۲۲۲؛ داستان نرنجیدن ابوعمّان حیری ۲۲۴؛	۹۶	باب پنجم: فتوای عربی درباره شرایط استفاده از اوقاف خانقاه
	داستان به حمام رفتن حضرت رضا (ع) در نیشابور ۲۲۵؛ داستان عبدالله	۱۰۱	فتوای پنجم: درباره استفاده از اموال رباط صوفیه
	خیاط و مشتری زرتشتی او ۲۲۷؛ سخن یوسف بن اسباط درباره علائم حسن	۱۰۳	باب ششم: لزوم رعایت احکام شرع
	خلق ۲۲۸؛ سخن سهل تستری ۲۲۹	۱۰۸	فتوای ششم: درباره تکالیف شرعی و لزوم رعایت آنها
۲۲۹	۲. سخاوت	۱۰۹	باب هفتم: لزوم انجام تکالیف شرع حتی برای اولیاءالله
	فهرست حکایات ۲۳۰؛ حکایت جوان مصری از قول خرگوشی ۲۳۳	۱۱۲	فتوای هفتم: درباره تکلیف و قربت
۲۳۵	۳. ایثار	۱۱۳	باب هشتم: لزوم اعتقاد داشتن به خواص اسرار آمیز فرایض
	داستان ایثار حضرت محمد (ص) ۲۳۵؛ داستان موسی (ع) ۲۳۶	۱۱۵	فتوای هشتم: درباره اسرار عبادات
۲۳۷	۴. تواضع	۱۱۶	باب نهم: نماز شرط ترقی و بقای احوال است
۲۳۹	۵. محبت و شوق	۱۲۱	فتوای نهم: درباره واجب بودن نماز در همه احوال
۲۴۴	۶. اخلاص	۱۲۲	بخش دوم: انتقاد غزالی از اهل اباحه
۲۴۵	۷. صدق	۱۲۶	باب دهم: اباحتیان: بدترین فرقه‌ها
۲۴۷	۸. مراقبه		۱. انتقاد از صوفیه قبل از غزالی
۲۴۹	۹. تفکر		۲. تحلیل مکتوب غزالی و انتقاد او از اباحتیان
۲۵۰	۱۰. در هنگام وفات		بهترین و بدترین فرقه‌ها ۱۲۷؛ فتوای بی‌رحمانه غزالی ۱۳۲؛ مسئله فرقه‌های
۲۵۴	۱۱. رؤیا		غیرمنتشرع ۱۳۵

صفحه	عنوان	صفحه	عنوان
۴۱۸	«پندنامه»	۲۵۸	باب چهاردهم: بعضی از برگرفته‌های غزالی از «رساله» قشیری
۴۲۰	«پندنامه» و «نصیحة الملوک» برای کدام پادشاه نوشته شده؟	۲۵۹	۱. توکل
۴۲۲	مقایسه «پندنامه» با آثار دیگر غزالی	۲۶۱	۲. حسن خلق
۴۲۳	نسخه‌های خطی و تصحیح متن	۲۶۲	۳. اقوال مشایخ در هنگام مرگ
۴۲۵	پندنامه		باب پانزدهم: برگرفته‌های غزالی در مبحث سماع از آثار ابوطالب مکی
۴۵۰	باب بیست و یکم: دو اثر کوتاه در «بیاض تاج الدین احمد وزیر»	۲۶۴	و ابونصر سراج
	بخش ششم: فخررازی و تصوف	۲۶۵	۱. «قوت القلوب» ابوطالب مکی
	باب بیست و دوم: رابطه فخررازی و مشایخ صوفیه	۲۶۸	۲. «لمع» ابونصر سراج
۴۵۹	۱. درآمد		از باب دوم: آثار سماع و آداب، مقام اول ۲۷۰: مقام دوم: بعدالفهم والتنزیل، الوجد: ۲۷۱
۴۵۹	۲. بهاءالدین ولد و انتقاد از فلاسفه یونان		بخش چهارم: اصالت و عدم اصالت چند اثر عربی منسوب به غزالی
۴۶۱	۳. شمس تبریزی و انتقاد از علماء ظاهری		باب شانزدهم: جعلی بودن کتاب «روضه الطالبین» و تحقیق در منابع آن
۴۶۵	۴. نصیحت ابن عربی	۲۷۹	
۴۷۳	۵. شهرزوری: انتقاد اشراقیون از فخررازی		باب هفدهم: آثار «المضنون» غزالی در «مجموعه فلسفی مراغه»
۴۷۶	۶. اتهام دشمنی با صوفیان	۲۹۱	
۴۷۷	داستان خریدگان در لباس صوفیان ۴۷۸؛ قتل مجدالدین بغدادی ۴۷۹؛ امام فخر و تبعید بهاء ولد ۴۸۵	۲۹۲	۱. کتاب المضنون به علی غیر اهله
	۷. نظر امام فخر درباره تصوف	۳۰۷	۲. المسائل الاخرویه (المضنون الصغیر)
۴۹۰	۸. رابطه امام فخر با مشایخ صوفیه و طلب او	۳۱۰	۳. المسائل المضنون بها علی غیر اهلهما
۴۹۴	۹. ملاقات با نجم الدین کبری	۳۱۴	۴. خاتمه
۴۹۹	۱۰. تحلیل گزارش خوارزمی از ملاقات امام فخر با نجم الدین کبری	۳۱۷	باب هجدهم: دو سند دیگر درباره کتاب «المضنون» غزالی
۵۰۳	۱۱. خاتمه و نتیجه		بخش پنجم: چهار اثر فارسی منسوب به غزالی
۵۰۵	پیوست اول: حکایت سفر فخررازی به خوارزم و ملاقاتش با شیخ نجم الدین کبری	۳۲۷	باب نوزدهم: «تحفة الملوک» و داستان شیخ صنعان
۵۰۷	روش تصحیح	۳۴۵	تحفة الملوک
۵۰۷	حکایت	۴۱۳	باب بیستم: «پندنامه» و رابطه آن با «نصیحة الملوک»
۵۰۸	پیوست دوم: نامه شیخ شهاب الدین عمر سهروردی به امام فخررازی	۴۱۳	«نصیحة الملوک» به تصحیح همائی
۵۱۵		۴۱۴	مسئله انتساب بخش دوم «نصیحة الملوک» به غزالی
		۴۱۷	ترجمه عربی «نصیحة الملوک»

بخش هفتم: سه اثر فارسی از فخر رازی

- ۵۲۱ باب بیست و سوم: فخر رازی و «مشکاة الانوار» غزالی
- ۵۲۱ الف. نظر فخر رازی نسبت به ابو حامد
- ۵۲۳ ب. تحلیل رساله
۱. آیا می توان خدا را نور خواند؟ ۵۲۴: ۲. برتری نور عقل از نور حسی
- ۵۲۶: ۳. معنی ظلمت ۵۲۷: ۴. محبوب کیست؟ ۵۲۹: ۵. صورت خدا یا
- صورت آدم ۵۳۰
- ۵۳۵ ج. مأخذ رساله
- ۵۳۶ رساله تأویلات مشککات الاحادیث المشکلة للإم فخرالدین الرّازی
- ۵۴۱ باب بیست و چهارم: فخر رازی و نفی حیّز و جهت از خدای تعالی
- ۵۴۸ رساله فی نفی الحیّز و الجهة لفخرالدین الرّازی
- ۵۵۱ باب بیست و پنجم: منظومه منطق و فلسفه از امام فخر رازی
- ۵۵۱ مقدمه مصحح
۱. منظومه فخر رازی و منظومه های حاجی سبزواری ۵۵۱: ۲. فلسفه برای
- شاهزادگان ۵۵۵: ۳. تصحیح متن منظومه ۵۵۸
- ۵۶۰ کتاب منظوم بالفارسیة فی المنطق والطبیعی والالهی و مدخ السلطان
- ضمائم
- ۵۶۶ تصاویر صفحاتی از نسخه های خطی
- ۵۷۷ کتابنامه
- ۵۸۸ فهرست آیات قرآن
- ۵۹۵ فهرست احادیث و اخبار
- ۵۹۸ فهرست راهبنا
- III مقدمه انگلیسی